

Ю. Тищенко, провідний історик навчальної лабораторії "Центр усної історії"

ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧИХ СПОГАДІВ ПРО ВІЙНУ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОЕКТУ: "УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ"

В статті, на основі усної історичної проекту: "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання", здійснена спроба проаналізувати воєнні спогади мешканців окупованої України, які пережили війну в дитячому віці.

In the article, based on oral history project "Ukraine during the World War II: everyday survival experience," an attempt to analyze the war memories inhabitants occupied Ukraine, who survived the war in childhood.

Проблему Другої світової війни в історичній науці без сумніву можна назвати однією з найпопулярніших і найактуальніших сьогодні. Однак повсякденне життя людей в умовах війни зазвичай залишається поза увагою дослідників. Дослідження таких питань, як історична пам'ять про воєнне дитинство і військове повсякдення стало можливим лише з появою нових методологічних підходів. Серед них необхідно назвати і усну історію [9].

В 2010-2012 рр. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках курсу "Усна історія" студентами-магістрами було здійснено усноїсторичний проект "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання". В рамках проекту було опитано більш як 220 респондентів з різних регіонів України, яких згодом умовно було поділено на три вікові групи. Першу наймолодшу категорію представляли діти, вік яких на момент 1941 року становив не більше 7 років (від 1935 р.н.); другу категорію становили люди, вік яких становив на момент війни від 7 – до 13 років (1928-1934 р.н.); відповідно третя найстарша група представлена людьми від 14 років (1914-1927 р.н.).

Для даного дослідження свідомо була обрана перша категорія респондентів, яку являли собою "діти війни" дошкільного віку (3-7 років). Традиційно вважається, що спогади визначеної категорії людей недостовірні. Так, психологами доведено, що у дітей віком від 3-х до 7-ми років відсутнє сюжетне відтворення інформації, для них характерне бачення навколишнього світу в образах та емоціях. Логічне ж бачення дійсності проявляється в дитини вже після 7-ми років. Дійсно сприйняття дошкільнят є найбільш вразливим і нестійким, тому дуже легко піддається будь-яким маніпуляціям та впливам. Але, на нашу думку, ігнорування історичної пам'яті наймолодших свідків війни є не виправданим, і було б не лише цікаво, а й актуально для історичної науки дослідити особливості дитячих спогадів про війну.

Нам вдалося виявити, що найбільше запам'яталися події чи процеси, пов'язані чи то з стресом, чи з радістю в дітей. Так, 85% респондентів згадали не лише момент, початку війни і окупації, але й день повернення радянських солдат. Очевидно, що обидва моменти були пов'язані з особистими переживаннями дитини. "Тож зустрічали з хлібом-сіллю, всі раділи, що вже кончилось це мучення, що вже прийшли наші. І я помню добре, як вони приїхали. Перед цим, як вони наступали, німці тут були і "Катюша", десь появилася ця "Катюша", зробила тіки три залпи, німці втікли зразу. А в нас всі шибкі повилітали, вона на горді була. І ці ж наші, ну Червона армія хлопці дали бочку, здоровенну бочку оставили нам пального, щоб топить, не знаю, де вони взяли цього стікла, позашкливали всі вікна і оставили матері цю ж солярку, то вже як після війни, цю бочку здоровенну забрали і вона була в колгоспі. І вона була год із тридцять.. Всі були доволні, веселі..." [6].

"Я тобі розкажу сій час епізод. У сорок третьому році тільки звільнили, значить ідуть солдати, батько, а твій уже прадід він, бере таку торбу табаку, може воно і у мене до сіх пор осталосся, баба збирає, чи жінка

його, збирає щось там поїсти і то вони зустрічали наших солдат (...) з усім селом бігли, це був не передаючий праздник..." [4].

В ході здійснення проекту, нас зацікавила думка, людей, щодо створення в колективній свідомості образу "наші" і "чужі". Радянська система сформувала надзвичайно перекокливий образ німецької армії в свідомості радянської людини як такий, що винен в розв'язанні війни, в смерті мільйонів людей, руйнуванні сімей. Історична наука впродовж вже не одного десятиліття підтримувала міф про "чужого" – німця-окупанта, що викликав у дітей страх, небезпеку, загрозу для життя. Як не дивно інколи образ "ворога" в усних свідченнях не відповідає традиційним уявленням і набуває людських якостей. Один з респондентів – Мороз Сергій пригадує: "Хуже німців були "свої", так, тому що німці були різні. Пригадується такий факт, в нас німці стояли в подвір'ї, ну заїхали. Це як наступали і остановились в нас на подвір'ї всій цій обоз їхній – тридцять чоловік. У хату зайшли і нас троє, один приказав там матері варити вечерю, вона варить, а сестра сама менша була сорок першого року, ну ше мала, допіру їй було три місяці, чи чотири і воно плаче, мати топе в печі, а ми так коло печі тоже, а їх всіх повна хата – тридцять чоловік і один вискакує з пістолетом до матері: "Успокой дитину!". Другий перескакує на перед його, затуляє, шось гильгоче, каже до матері: "Сховай, бо застрелить". Ну мати взяла ту дитину, замотала якось трохи успокоїла, він його вивів десь надвір, побалакав і прийшов. Прийшов і він десь не появилася тей.. Так вони стояли три дні, потом уже наступали, дальші пішли. І вони виходять і цій один підходить до нас до печі, витягує свій сухий пайок і передає нам. Там була ковбаса така вкусна, ну канешно у те время кусочок ковбаси, хліб і там ше шось передає і показує рукою, що п'ять кіндерів осталосся – п'ятеро дітей і заплакав і пішов. То це такий факт дуже запомнивсь мені. Шо були німці й хароші" [6].

Як виявилось, з інтерв'ю для дітей війни, найбільшим страхом був не "німець-окупант", який інколи виявлявся навіть кращим за "своїх". Найбільше лякала дітей перспектива втрати когось із членів родини, в ситуації тотального страху, пов'язаного з невідомістю подальшої долі рідних і близьких "А мама ж думала, що він української мови не знає, а тіки німецьку і сказала йому: "На, щоб ти подавився ним". А він хутко вирвав пістолета із кобури і направив на нас. Я закричала не своїм голосом з ляку. Хоч і мала буда, вже розуміла, що це смерть. А другий, що з ним був, не дав нас розстріляти. А потім, як оце вони пішли, а мама каже: "Я не стільки за себе злякалася, як за тебе" каже. Бо я ж закричала не своїм голосом, замоталася в мамин, знаєте, як на Україні так жіночки носили такі широкі спідниці, у збірочку, замоталася у ту спідничку мамину і кричала не своїм голосом. Отак нам далася війна" [7].

Спогади про втрату родини в роки війни характерні для мільйонів людей. Однак в дитячому віці ці втрати особливо хворобливо відчутні і призводять до руйнування адекватного уявлення про дитинство. Так, залишені без батька, на опіку матері, бабусі чи сестри, чітко

розуміючи загрозу небезпеки, більшість з опитаних нами інформантів досить детально і емоційно описували моменти, пов'язані з мобілізацією їх батьків до лав армії. "І німці вступили в наше село. А батька ми... не вспіли мобілізувати... на війну... І нам прийшлося з мамою проводити його в ні... в нічне время прийшлося проводити його до лісу. Батько ніс мене на руках. Це було останній раз... от. Доніс до лісу... і віддав мене на руки мамі. А я так не хотіла від нього йти! (болісно) Я чогось батька дужче любила, навіть як маму. Чи може тоді не розуміла, чи не знала... Ну в мене до нього була велика прив'язаність. А йому я уявляю, як було самому йти у темний ліс. У нас він там не... неподалеку був. А ми повернулися з мамою додому. І незабаром оце страхиття сталося" [7].

Особливе місце в спогадах дітей війни займає образ матері, як єдиної годувальниці і захисниці сім'ї. Більшість інформантів розповідають, що мама постійно тяжко працювала, тому вони рідко її бачили і змушені були займатися самовихованням. "У мамі ж роботи, як то кажуть, по горло. Ну огороду в нас було біля хати тридцять соток, а ще двох свиней, коняка, корова ще була. Все треба нагородити" [7].

Трепетне і шанобливе ставлення до батьків і рідних було характерною рисою воєнного часу, що лишилася на все життя. Глибока переконаність в тому, що любов врятує і все вилікує, чітко простежується у всіх спогадах, що зачіпають пам'ять про близьких. "В нас в батькового брата хата згоріла. Вони тоже так були виселені, а прийшли – хата згоріла. То забрали їх до себе. То ми в одній половині хати жили, а вони в другій половині. І взагалі люди були дружні. Бо була біда і кожен співчував" [5].

В ході дослідження ми також звернули увагу на відмінності дитячих спогадів про війну, за гендерною ознакою. Так, для респондентів чоловічої статі найбільш характерними є теми мобілізації, військових дій та діяльності партизанських загонів в роки окупації. Така закономірність знову ж таки пов'язана з формуванням у радянській колективній пам'яті "образу радянського чоловіка-переможця". Так, інтерв'юери-чоловіки розповідали, що вважали за свій обов'язок, навіть не дивлячись на перебування в досить юному віці (6-7 років), допомагати партизанським загонам. "Я хотів був малий, но даже участвовал у разведке, де находились німці, де было в селі були їхні каземати, їхні значить..." [3]. На жаль, в силу згаданих вище причин, ми не можемо цілком бути впевненими, чи ідея про захист Батьківщини жила на той час в голові 6-річного хлопчика, чи з'явилася пізніше під впливом певних чинників.

Жінки ж в своїх розповідях акцентують увагу на проблемах побутового характеру. Їх розповіді містять дуже детальну інформацію про проблему здоров'я, гігієни, одягу, шляхи та специфіку його виготовлення в роки війни. "А в що одягалися? А що було. Панчішки-шкарпетки, штопати, перештопувались, перешивали. Бабуся шила спідниці собі, таке ось щось подібне полотно у неї було. І, як зараз пам'ятаю, завжди говорила мені з братом: "Наламайте бузини!". Бузина там в кінці городу росла, ми наламали цієї бузини, і вона варила цю чорну бузину, і потім в цю бузину, вже відвар зробить, і потім в цю бузину – ось цю тканину, і вона ставала така чорна, або темно-темно синя, і вона шила собі спідниці. Спідниці довгі шили, я пам'ятаю, що бабуся моя ходила, у неї не було нижніх ось цих трико, і все таке, ось бабуся ходила – ось спідниця довга і все" [1].

"Не було мила під час війни взагалі. До того ж в селі на той час продовжувало існувати ткацтво. В хатах стояли ткацькі станки. Полотно, в основному, ткали і більш такі нитки товщі для ряден. Такі були... одяг не було

практично, було дуже мало, а рядна були натуральні, тому що в селі коноплі сіяли в колгоспі і дома дехто сіяв коноплі. Це вважалося нормальним. Їх потім вимочували, обробляли і поки проходили вони цілу... процес цільний, щоб з них вийшли нитки. То із полотна шили не тільки нижню білизну, а і спідниці, і плаття. Фарбували, поки не було ще, поки на базарі не можна було купити якісь уже, щоб пофарбувати фарби хімічні, то – у бузині. Це дійсно я пам'ятаю і це було так. Шили тоже часто в ручну, тому що на село було, можливо, десь дві людини, які мали, відповідно, машинки швейні, і які могли шити. А решта, те, що саме елементарне воно шилося вручну" [2].

В порівнянні з людьми, що пережили війну в більш зрілому віці, "діти війни" в процесі розповіді про життя воєнного часу частіше зупиняються на детальних розповідях про те, чим харчувалися в роки війни. Свідки окупації з жахом згадують, як матері закопували зерно і кукурудзу в землю, як рятували корів, як пекли млинці з лободи і кропиви, як їли шкурки з картоплі: "Не було чого їсти, варили лободу, листя із (...), картошку мерзлу собирали на полі. От пройшло осінь, викопали картошку там і потім як переорали поле, картошка, яка вже вийшла із землі наверх, ну там осталась канешно крохмал. Мерзла картошка, собирали і так виживали, так жили, хто як шо міг. У кого де якась жменя зерна була, були такі (штупки???) із снарядів, і з гільзи, і палкою у ті ступки, товкли те зерно і получали якісь крупки, ну не багато, ну на такий казан воно тільки запаж імело, шо то пригодне до піщі." [3]. Після аналізу інтерв'ю, записаних зі свідками війни, ми не могли не помітити, що і сьогодні бозна чому голодного існування лишається одним із найбільших страхів цих людей.

Підводячи підсумок, слід відмітити, що проведене дослідження не претендує на завершеність заповнення пробілів історичної пам'яті нашого суспільства про дитинство в умовах війни. Це пояснюється перш за все тим, що кожен аналізований нами текст інтерв'ю містить лише фрагментарні свідчення, що описували реалії воєнного часу. Тим не менше, цитуючи визнаного дослідника усної історії А. Портеллі, погодимось, що будь-яке дослідження, де використовуються усноісторичні джерела, буде незакінченим через неможливість досягнення ідеалу – аналізу всіх джерел з певної проблеми і відносна невичерпність природи самого джерела [8].

Застосування усноісторичних методів під час дослідження спогадів в цілому не лише дало змогу виділити низку найважливіших проблем, радянського повсякдення воєнного періоду, а й виокремити серед них, ті які дійсно характеризують тогочасне сприйняття дитини навколишнього воєнного світу, а не стали відображенням пізніших впливів. Характерно, що в дитячих спогадах майже відсутня інформація про військові дії, пам'ять про які червоною лінією пронизує спогади ветеранів війни. Так, для більшості дітей війни через вікові причини масштаб військових дій був зміщеним. Для них значно ближчими процесами під час війни були ті, що пов'язані з сім'єю, працею в тилу, проблемою голодного існування на окупованій території.

В цілому, спогади "дітей війни" – це розповіді про виживання в надзвичайних ситуаціях війни, про травматичний досвід, який зайняв в біографії одне з найважливіших місць. Майже всі спогади вказують на хворобливість їх інтерпретації і передають глибокі душевні потрясіння років війни, що притупилися і трансформувалися впродовж часу.

1. Інтерв'ю з Гаврилюк Ларисою, 1940 р.н., інтерв'юер – Аврамова К. – архів Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Архів ЦІУ), Колекція 1, "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання" (К.1), Одиниця зберігання

47. 2. Інтерв'ю з Гогіною Лідією, 1936 р.н., інтерв'юєр – Грицай Л. – архів ЦУІ, К.1, О.з. 48. 3. Інтерв'ю з Змаженко Миколою, 1937 р.н., інтерв'юєр – Кшановський В. – архів ЦУІ, К.1, О.з. 206. 4. Інтерв'ю з Коломієць Миколою, 1938 р.н., інтерв'юєр – Скрипченко Н., – архів ЦУІ, К.1, О.з.102. 5. Інтерв'ю з Крушельницьким Теодозієм, 1936 р.н., інтерв'юєр – Стребкова С., – архів ЦУІ, К.1, О.з. 182. 6. Інтерв'ю з Мороз Сергієм,

1938 р.н., інтерв'юєр – Тищенко Ю., – архів ЦУІ, К.1, О.з. 25. 7. Інтерв'ю з Тримпол Анастасією, 1937 р.н., інтерв'юєр – Зінченко П., – архів ЦУІ, К.1, О.з. 126. 8. Portelli A. The Battle of Valle Ginilia. Oral History and the Art of Dialogue, Madison: The University of Wisconsin Press, 1997. 9. Томпсон П. Голос пришлого: Устная история, Москва, 2003.

Надійшла до редколегії 13.03.12

Л. Халюк, канд. філол. наук

УСНА ІСТОРІЯ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1947 РОКУ У ПОЛЬЩІ

У статті показано потенціал усної історії як важливого інформативно-ілюстративного джерела для вивчення історії української етнічної групи, яка з певних причин опинилася за межами своєї історичної батьківщини.

The article highlights oral history as an important informative and illustrative source for studying of Ukrainian ethnic group which due to some reasons left its historical motherland.

Останнім часом особливого значення набуває поглиблене наукове вивчення української культури ХХ ст., яке характеризується значними суспільно-історичними зрушеннями та катаклізмами. Українські та зарубіжні народознавці цілеспрямовано займаються дослідженням надбань тої усної історії та словесності, яка є своєрідним художнім літописом історичних подій ХХ ст. Саме до таких подій відноситься насильницьке переселення українського населення у 1947 році з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння на північно-західні землі Польщі, відоме під назвою "акція "Вісла"".

Зазначена проблема вмотивована тим, що нині до нас повертаються несправедливо забуті хронікально-документальні матеріали, бібліографічно-довідкова та художня література, маловідомі вітчизняні та зарубіжні архівні джерела, а також усні історії свідків цієї трагедії, які є джерелом до пізнання світогляду українського народу та його історії. Усні оповідання про переселення 1947 року з ідеологічних причин цензурованості науки тривалий час не могли увійти до фольклорних збірників, стати предметом розгляду в монографічних дослідженнях. Збирацька робота в Польщі та Україні лише набирає обертів. Тож усний фольклор, який не тільки не записували і не вивчали, а й переслідували, може стати основою для незаперечних висновків про спробу розпорощення та знищення українського народу на споконвічних українських землях Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Надсяння.

Специфіка моменту полягає в тому, що усні історії про переселення 1947 року продовжують створюватися нині. В умовах незалежної України народ одержав право вільно обговорювати своє недавнє минуле, не боячись давати йому правдиві оцінки. Під час таких бесід, часом мимоволі, їхні учасники повертаються до подій 1947 року і здібними оповідачами творяться оповідання, які, як правило, виливаються в оповідання-монологи чи оповідання-сповіді.

Актуальність обраної теми зумовлена нагальною потребою повернути в українську науку і фольклористику зокрема, одне з найменш досліджених явищ в історії українського народу, народні оповідання-спогади про переселення 1947 року.

Завдання, які ми ставили перед собою, передбачали пошук записів усних розповідей про події 1947 року та фіксацію сучасних фольклорних текстів, які з причини табуйованості теми переселення українців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння у 1947 році на північні та західні терени Польщі у радянські часи ніколи не були предметом філологічних студій. Разом з тим конкретні завдання статті полягали у тому, щоб проаналізувати їхній зміст, виявивши при цьому типові сюжетотворчі мотиви та образи, а головне – продемонструвати потенціал цього фольклорного масиву як важливого прикладного (інформативно-ілюстративного) джерела для вивчення історії

української етнічної групи, яка з певних причин опинилася за межами своєї історичної батьківщини.

Вагомий внесок у вивчення означеної проблеми зробили такі українські та зарубіжні науковці як В. Борисенко, Ю. Гаврилюк, Б. Гук, Р. Дрозд, С. Заброварний, М. Ісаєвич, Р. Кирчів, М. Кміта, М. Лесів, Є. Місило, В. Мокрий, В. Сергійчук, Ю. Сливка, М. Трухан та інші (вивчаючи усні оповідання-спогади як фольклорне явище, або використовуючи фольклорні твори в якості "усної історії").

Більшість розповідних зразків мають сюжетний характер, що є традиційною властивістю фольклорної прози. "Народний оповідач, – зазначає В. Сокіл, – більше схильний за своєю творчою потенцією до сюжетного оформлення події (чи кількох епізодів), їх образного осмислення" [10, с. 10]. Аналіз зразків усної історії щодо їхнього сюжету показує, що вони будуються якнайрізноманітніше. Події являють собою сукупність усіх реальних ситуацій, персонажів (діючих осіб) і дій в історичному минулому інформанта, які сформували його індивідуальний досвід та ідентичність. До того ж слід враховувати, що ситуації, відібрані наратором в історію, яку він викладе в подальшому оповіданні, є не механічним добром елементів подій, а ментальним конструктором у свідомості оповідача, який, осмислюючи свій минулий досвід, зводить його до тих небагатьох елементів, які створюють його історію. Проте характерною ознакою більшості цих історій є те, що оповідачі прагнуть поглянути на своє життя в цілому з висоти літ, передати найбільш вражаючі моменти. Осмислюючи причини переселення 1947 року, інформатори ведуть свої розповіді з довоєнного періоду (Друга світова війна), подаючи контрастні картини зі своєї біографії, біографії свого народу. Таким чином, оповідь може набути розгорненого характеру й складатися з низки епізодів, характерних багатьом народним оповіданням про 1940-і роки: благополучне до певної міри життя до війни, господарювання на землі, яка є головною годувальницею сім'ї, а праця на ній – запорукою сімейного добробуту; далі Друга світова війна; переселення у 1945–1946 роках на Україну, насамкінець переселення 1947 року (операція "Вісла"). Наприклад: "У 1939 році я повинен був іти до третього класу початкової школи. Батьки сказали, що почалася війна. Спочатку з'явилися на конях російські солдати...Після війни не було де мешкати. Тимчасово проживали у коморі з іншою родиною. Дах зробили з соломи, але інколи, якщо йшов сильний дощ, то протікало... Прийшла весна 1947 року. Лишень встигли збудувати хату, почали в ній жити, а тут говорять ... виселення, виселення. Андрій Дмитрук приходив до нас і сказав, що обов'язково поїдемо. Він уже знав звідкись" [13, с. 49, 51] (переклад авторки); "Коли почалася Друга світова війна, кордон пройшов по річці Сян і їхнє село було в складі СРСР. Після 1945 року границя пройшла зразу за Нижанковичами і село увійшло до складу